

ISSN: 2587-2532 | e-ISSN: 2587-1862

<http://www.filistin.org>

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
Sayı: 3 (Yaz 2018)

Yayın Geliř Tarihi: 31.05.2018
Yayına Kabul Tarihi: 24.07.2018

BPS- Bulletin of Palestine Studies
Issue: 3 (Summer 2018)

Submission Date: 31.05.2018
Acceptance Date: 24.07.2018

Filistin’de Kalkınmanın Ekonomi Politiki: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar

Emre SAYGIN / <https://orcid.org/0000-0003-2939-1562>

Bu makaleye atıf için: Emre Saygın, “Filistin’de Kalkınmanın Ekonomi Politiki: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar,” *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 3 (2018): 20-43.

To cite this article: Emre Saygın, “Filistin’de Kalkınmanın Ekonomi Politiki: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar,” *Bulletin of Palestine Studies*, no. 3 (2018): 20-43.

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası Indexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Filistin’de Kalkınmanın Ekonomi Politiki: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar

Özet: Filistin, küresel güç mücadelesinin merkezinde yer alan Ortadoğu bölgesinin jeo-politik, jeo-ekonomik ve jeo-kültürel bir kavşak noktasında bulunan kadim bir topluluğun yurdudur. Osmanlı idaresinde uzun dönemler boyunca nispeten müreffeh bir bölge olan Filistin, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalandığı yirminci yüzyıl başlarından günümüze kadar politik, askeri ve ekonomik şiddete maruz kalmıştır. İsrail’in her geçen gün düzeyini arttırdığı çok yönlü baskı ve abluka politikası, Filistin topraklarının bölünmesine neden olduğu ve kurumsal devlet yapılanmasının teşkil edilmesini engellediği gibi günümüzde Filistin toplumunun asgari hayat koşullarının sürdürülebilirliğini dahi tehdit eder bir hâl almıştır. Toprak bütünlüğü bulunmayan *sui generis* bir ülke örneği olarak Filistin’de standart kalkınma reçetelerinden ziyade bütünsel bir kalkınma hamlesinin daha faydalı olacağı değerlendirilmektedir. Böyle bir hamle çerçevesinde parçalanmış siyasal ve toplumsal kurumlar yeniden inşa edilecek ve bu sayede kapsayıcı ekonomik kurumlar için sağlam bir zemin oluşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Abluka Ekonomisi, Kalkınma, Kurumlar, Ekonomi Politik

JEL Sınıflandırması: O53, N45, O11, P16

The Political Economy of Development in Palestine: The Fragmented Political, Social and Economic Institutions

Abstract: Palestine is the homeland of an ancient community located at the geo-politic, geo-economic and geo-cultural crossroads of the Middle East, a region that has long been a bone of contention in the global power struggle. Although relatively prosperous during long stretches of Ottoman rule, after the imperial disintegration Palestine has found itself subjected to political, military and economic violence from the early twentieth century until today. Israel’s relentless and multi-faceted policy of pressure and blockade has come to threaten the sustainability of the Palestinian society even at the basic level of sustenance. It has also led to a fragmentation of the Palestinian territories and prevented the establishment of an institutional state structure. Since Palestine is a *sui generis* country with no territorial contiguity, standard prescriptions for economic development are considered to be less useful than an integrated process of development. Such a process would involve the establishment of a sound basis for economic institutions through the reconstruction of the fragmented political and social institutions.

Keywords: Palestine, Blockade Economy, Development, Institutions, Political Economy

JEL Codes: O53, N45, O11, P16

* Dr., Bağımsız Akademisyen, Kamu İç Denetçisi, sayginemre@gmail.com

Giriş

Küreselleşme süreci ile birlikte sosyal bilimler alanında kalkınma/ekonomik gelişme kavramı etrafında oldukça hızlı genişleyen bir literatür mevcuttur. Teorik düzlemde yürütülen çalışmaların bir kısmı kalkınmanın tanımı ve kapsamına odaklanırken, diğer bazı araştırmalar ise az gelişmişlik sorununun kaynaklarını tespit etmeye yönelmektedir. Sonuç olarak kavrama çizilen sınırlar ve elde edilen bulgular çeşitli yöntemler dâhilinde kalkınma politikalarına tahvil edilmektedir. Fakat sermaye birikimi, teknoloji düzeyi, beşeri sermaye ve benzeri salt ekonomik parametrelere indirgenmiş bulunan kalkınma yazını ve standartlaştırılmış kalkınma reçetelerinin, ulus devletlerin cari olduğu günümüzde, her bir ülkenin/ekonominin kendisine has koşullarını ve niteliklerini kapsayabilecek özellikte olmadığı genel kabul görmektedir.

Bu noktada, en sık referans verildiği şekliyle “insanlar arasındaki ilişki formlarını belirleyen ve yine insanlarca oluşturulmuş kısıtlamalar, yani toplumda oynanan oyunun kuralları”¹ şeklinde tanımlanan “kurum”ları merkeze alan ve kalkınma kavramını ekonomik büyüme ve/veya gelir düzeyi artışı ekseninden çıkarıp siyasal, toplumsal ve iktisadi alanı kapsayacak entegre bir paradigmaya oturtan yeni kurumsal iktisat okulu, bu kapsamlı bakış açısıyla her bir ülkenin/ekonominin içinde bulunduğu şartları, özelliklerini ve bunların arka planında yer alan gelişim sürecini dikkate almakta ve böylece ilgili ülke özelinde kalkınmanın önündeki problemlerin daha etkin biçimde anlaşılabilmesine ve aşılabilesine olanak sağlamaktadır. Böylece daha sağlam bir zihni altyapı ve tecrübe üzerine kurulan ve kendi kaynaklarından beslenen bu politika bütünü, her bir ülke için daha sağlıklı bir kalkınma patikası önerebilmesini mümkün kılmaktadır.

Çalışmanın konusu olan Filistin, imparatorluklar ertesindeki son yüzyılı gün ve gün artan siyasi, askeri ve ekonomik baskı ve abluka uygulamalarının gölgesinde geçirmiştir. Bu yönüyle Filistin, siyasal istikrarsızlığın “yeni normal” halini aldığı, günümüzde dahi genişleyerek devam eden işgal ve yıldırma politikalarına maruz kalan, birbirinden ayrık durumdaki Gazze Şeridi ve Batı Şeria topraklarından oluşan ve egemenlik hakkını kullanamayan sui generis bir ülkedir. Bu durum, Filistin’in öncelikle merkezi bir devlet yapılanmasına sahip olamamasını doğurmakta; sonrasında ise bu durumla bağlantılı şekilde organize bir milli savunma modeli, sağlıklı bir bürokratik örgütlenme, istikrarlı bir hukuk düzeni, öngörülebilir bir ekonomik yapı ve güvenli bir toplumsal ortamın oluşmasına engel olmaktadır. Bütün bu eksiklikler, Ortadoğu’nun süregelen stratejik riskleri ve karşı cephede bulunan İsrail’in küresel düzenin hegemonik gücü olan Amerika Birleşik Devletleri’yle (ABD) yakın ilişkileri olması dolayısıyla, Filistin’in kurumsal inşası sürecini içinden çıkılması oldukça zor bir vakıya dönüştürmektedir.

Bu açıklamalar etrafında çalışmanın amacı, Filistin’de parçalanmış siyasal, toplumsal ve ekonomik kurumların ne şekilde yeniden inşa edilerek, bütünsel bir

¹ Douglass C. North, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002), 9.

kalkınma hamlesine dönüştürülebileceğinin saptanmasıdır. Kuşkusuz Filistin'in bahse konu durumu, çalışma neticesinde bütünsel ve başarı şansı yüksek bir kalkınma politikası modeli önerilmesi hususunda bizleri aciz bırakmaktadır. Ancak mevcut durumun açık ve analitik bir şekilde ortaya koyulmasının; Filistin'de ekonomik kalkınma politikalarının öncül şartlarının tespitine yardımcı olacağı ve ülkenin doğal, beşeri ve finansal kaynaklarının etkin biçimde tahsisine için öncelikli alanların doğru tayin edilmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Beş bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Filistin'de devlet yapılanması ve bağlantılı siyasal kurumlar açıklanacak; ikinci bölümde Filistin'de fiziki ve beşeri göstergeler etrafında toplumsal yapının dinamikleri irdelenecek; üçüncü bölümde her yönüyle Filistin ekonomisinin karakteristiği ortaya konulacak; dördüncü bölümde İsrail işgalinin Filistin'in ekonomik gelişmesine ne şekilde ket vurduğu belirtilecek; beşinci bölümde ise Filistin için abluka ekonomisinden çıkış yolları tartışılarak etkin bir kalkınma patikasının kurumsal koşulları sıralanacaktır. Nihayet sonuç bölümünde Filistin'in ekonomik kalkınma hamlesinin "ekonomik intifada"dan geçtiği hususu vurgulanmak suretiyle çalışma sonlandırılacaktır.

1. Filistin Toprakları ve Filistin'de Siyasal Kurumlar

Filistin toprakları Akdeniz ile Şeria Nehri ve Mısır ile Suriye arasında coğrafi olarak stratejik, kültürel olarak ise üç semavi dinin yeşerdiği bir noktada yer almaktadır. Adını M.Ö. 12. yüzyılda gerçekleşen kavimler göçü ile bu bölgeye gelen Filist halkından alan Filistin, nevi şahsına münhasır konumu itibarıyla eski dönemlerden bu yana istila ve fetih mücadelelerine konu olmuş, bu itibarla da sürekli olarak siyasi istikrarsızlıklarla boğuşmuştur.² Asur, Babil, Pers, Yunan, Roma ve Bizans gibi pek çok farklı medeniyetin izlerini barındıran Filistin toprakları, 7-12. yüzyıllar arasında Müslümanların, 12-13. yüzyıllar arasında Latinlerin, 13-16. yüzyıllar arasında Memlukların kontrolünde bulunmuş ve 16. yüzyılın hemen başında Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girerek 20. yüzyılın başına değin Şam vilâyetine bağlı bir eyalet olarak kalmıştır. Büyük ölçüde 18. ve 19. yüzyıllarda neşvünema bulan Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurma düşüncesi ise bölgenin bugünkü kaderini belirleyen en önemli kırılma noktası olmuştur. 1. Dünya Savaşı sonrasında, Arap Yarımadası'nın büyük ölçüde İngiliz etkisi altına girmesi ile birlikte İsrail'in kuruluşuna giden sürecin kilometre taşları hızla döşenmeye başlanmıştır.³

1917 yılında fiilen İngiliz işgaline uğrayan Filistin toprakları, bu tarihten itibaren Suriye'den ayrılarak farklı bir manda idaresinin yönetimine girmiştir. Nüfusunun büyük kısmını Arapların oluşturduğu bu bölgenin anılan statüsü 1948 yılına değin sürmüştür. Ancak bu dönem, Balfour Deklarasyonu ile birlikte 1. Dünya Savaşı sonrasında iyiden iyiye gün yüzüne çıkan "Siyonizm" düşüncesinin etkilerini

² M. Lütfullah Karaman, "Filistin," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 13 (1996), 89.

³ M. Cüneyt Özşahin, "Dünden Bugüne Filistin," *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015), 10-12.

göstermeye başladığı ve hem Filistin toprakları hem de Ortadoğu bölgesinin geleceğini şekillendiren huzursuzlukların tetiklendiği bir zaman dilimini ifade etmektedir.⁴ Öyle ki Siyonistler, bir yandan Filistin topraklarının o zamanki nüfusunun kat ve kat fazlası insana yurt olabileceğine inanıyor ve mevcut Arap nüfusuna dokunmadan milyonlarca ifade edilen Yahudi’yi Filistin’e yerleştirmek suretiyle ülkenin yerli nüfusunu etkisiz kılacaklarını düşünüyorlar; diğer taraftan ise bu Yahudilerin ülkeyi ekonomik bakımdan zenginleştireceği propagandasını ileri sürüyorlardı.⁵

Ancak olaylar pek de Siyonistlerin ifade ettiği gibi cereyan etmemiş; 1920’ler ve 1930’larda Yahudilerin yoğun şekilde toprak satın almaları ve tarımsal faaliyet yürütülen birçok Filistinli ailenin topraklarından ayrılmaya mecbur kalması ile birlikte bölgede tansiyon iyice yükselmiş ve olaylar İngiliz manda yönetimi tarafından şiddetle bastırılmıştır. Sonraki 10 yıl içerisinde de Filistin topraklarında sükûnetli bir ortam tesis edemeyen İngilizlerin 2. Dünya Savaşı’nın yıkıcı ekonomik etkileri sebebiyle bölgeden filen ayrılmalarıyla sorun 1947 yılında Birleşmiş Milletler’e (BM) havale edilmiş, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK), manda yönetimine son vererek Filistin’in Arap ve Yahudi devletleri olmak üzere ikiye ayrılması kararı almış ve adeta bir iç savaşı tetiklemiştir. Bu süreç ise 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla neticelenmiştir. Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki ideolojik, politik ve askeri çekişme ortamının Ortadoğu üzerinde ortaya çıkarttığı dramatik etkiler ile 1967 Arap-İsrail savaşı’nın Filistinliler aleyhine neticelenmesi, Filistin toplumunun kendi topraklarında azınlık durumuna düşmesi ve mücadelenin farklı bir şekle bürünmesi dolayısıyla sorunların giderek derinleşmesine ve dolayısıyla kalıcı barışı temin edecek çözüm gayretlerine ket vurulmasına neden olmuştur.⁶

1970’li yıllar boyunca Filistin Kurtuluş Örgütü’nün (FKÖ) yürüttüğü silahlı direniş stratejisi, yoğun Siyonist propagandanın panzehri olacak şekilde Filistin toplumunun sorunlarının küresel gündemde canlı kalmasını sağlamış ve FKÖ, 1974 yılında Filistin halkının tek meşru temsilcisi olarak Arap Dünyası ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınmıştır. Daha sonra 1993 yılında Oslo’da bir araya gelen Filistin ve İsrail tarafları arasında yürütülen müzakereler neticesinde nihai ve kalıcı barış ortamının çerçevesi belirlenmiş, ayrıca Filistin Ulusal Yönetimi ve Yasama Meclisi teşekkül ettirilmiştir. 1995 yılında imzalanan 2. Oslo Anlaşması ile de İsrail işgal ettiği topraklardan kademeli olarak çekileceğini prensip olarak kabul etmiştir. Ancak bir yandan Soğuk Savaş’ın galibi ABD’nin yakın desteğini arkasında hisseden İsrail’in tarihi emellerine ulaşma arzusu, diğer yandan da Filistin yönetiminin şiddet

⁴ İsmail Ediz, “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin’de Toplum ve Siyaset,” *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2, no.2 (2015): 141-176.

⁵ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış-Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2004), 441.

⁶ James L. Gelvin, *Modern Orta Doğu Tarihi 1453-2015*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları 2016), 263-271.

ortamını bastırmada başarısız olması nedeniyle Oslo'da ulaşılan mutabakat pratikte akamete uğramıştır.⁷

Bu durum, aynı zamanda Arap İsyanları sürecine kadar Filistin yönetiminin devletleşme sürecini de olumsuz etkilemiş ve geciktirmiştir. 2010 yılının sonlarında başlayan ve dış etkileri bir tarafa bırakacak olursak, genel olarak Arap Dünyasının geneline yayılmış olan otoriter yönetim biçimleri, rant odaklı ve yolsuzluk temalı toplumsal ilişki formları ile yükselen işsizlik ve yoksulluk parametreleri karşısında özellikle genç insanlar büyük halk hareketleri başlatmışlardır. Bir kısmı baskıcı yönetimlerin değişmesiyle, bir kısmı da nispi reform kararları alınmasıyla sonuçlanan; diğer ülkelerde ise henüz sona ermemiş iç savaşların başlamasına neden olan Arap İsyanları olgusu, Filistin özelinde beklenen etkiyi doğurmamıştır. Fakat Filistin yönetiminin diplomatik girişimleri sonucunda 2012 yılında Filistin Ulusal Yönetimi BMGK nezdinde *gözlemci devlet* statüsüne yükseltilmiş ve uluslararası toplum tarafından da daha geniş ölçekte tanınmaya başlanmıştır.⁸

Hiç şüphe yok ki bu gelişme, İsrail'in kurulma süreci ile birlikte kendi topraklarında azınlık durumuna düşmüş olan Filistin toplumu için geleceğe dair büyük umutları barındırmaktadır. Ancak, günümüzde Gazze Şeridi ve Batı Şeria dışında da, İsrail veya üçüncü ülke sınırları dâhilinde de yoğun bir mülteci nüfusun bulunduğu hususu göz önüne alındığında, hem Filistin toplumunun yeniden yekvücut olabilmesi ve geleceğe dair umutlarını canlı tutabilmesi, hem de kamu hizmetlerinin aksamadan sürdürülebilmesi ve kalkınmaya yönelik reform politikalarının tek elden etkin olarak yürütülebilmesi bakımından iki devletli veya (gelişmişlik düzeyi, siyasi etki gücü ve sair İsrail ve Filistin toplumlarını farklılaştıran unsurları dengeleyecek bir mekanizmaları barındıran) tek devletli bir çözüm sürecinin hayata geçirilmesiyle mümkün olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁹

Günümüzde Filistin Devleti, 2003 yılında yürürlüğe giren Anayasaya göre parlamenter demokrasiyle idare edilmektedir. Yönetim organları, doğrudan halk tarafından seçilen Devlet Başkanı ve yine seçimle iş başına gelen Yasama Meclisi olarak tanımlanmıştır. Devletin başkenti Kudüs ve dili Arapçadır. Filistin devletinin resmi dini İslam olarak belirlenmiş ve devletin yasama faaliyetlerinin İslam Şariatını temel kaynak olarak benimseyeceği kurala bağlanmıştır. Ayrıca Filistin Anayasası'nda, yasama faaliyetlerinin anayasaya uygunluğunu denetleyen bir anayasa mahkemesi hüviyetinde bağımsız bir Yüksek Yargı Otoritesi de öngörülmüştür.¹⁰

⁷ Gelvin, *Modern Orta Doğu Tarihi 1453-2015*, 271-277; Tuğçe Ersoy, "Filistin/İsrail," *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, ed. Hasan Öztürk (İstanbul: Bilgesam Yayınları 2016), 70-77.

⁸ Ayşe Ömür Atmaca, "Filistin Baharı: Yükselen Umutlar ve Kaybedilen Barış," *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 1 (Yaz 2017): 74-75.

⁹ Ayşe Tekdal Fildiş, "Filistin - İsrail Sorununun Göz Ardı Edilen Tarafı: İsrail'in Filistinli Vatandaşları," *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 1 (Yaz 2017): 82, 87-91; Dünya Bankası, *Building the Palestinian State: Sustaining Growth, Institutions, and Service Delivery* (2011), 7.

¹⁰ *The Palestine Basic Law* (çevrimiçi: <https://www.palestinianbasiclaw.org/basic-law/2003-amended-basic-law>, erişim tarihi:12.05.2018).

Bu parçalanmış yapıda Filistin Devleti’nde politik katılımcılık, sivil özgürlükler, nitelikli seçim sistemi, yönetimin güvenilirliği ve sair unsurları kapsayan siyasal kurumların dünya ortalamasının gerisinde bulunduğu, fakat Filistin’in, otoriter yönetimlerin çoğunluğu oluşturduğu Ortadoğu bölgesinin önde gelen ülkeleri arasında yer aldığı söylenebilir. Ekonomist’in her yıl düzenli olarak yayımladığı Demokrasi Endeksi’ne¹¹ göre Filistin 2017 yılı itibarıyla 4,46/10,0 ortalama skoruyla 167 ülke içerisinde 108’inci sırada bulunmakta ve yönetim biçimi olarak hibrit rejim olarak tasnif edilmektedir. Politik katılımcılığın yüksek puanlandığı Filistin’de hükümet fonksiyonlarının tam olarak yürütülememesi en sorunlu alan olarak tespit edilmektedir.¹²

Yine Dünya Bankası tarafından yayımlanan Dünya Yönetişim Göstergeleri¹³ incelendiğinde, “Batı Şeria ve Gazze”nin 2016 yılı itibarıyla siyasal istikrar ve (askeri) şiddetsizlik göstergesinin -2,1 puan ile oldukça kötü bir görünüm arz ettiği; bu bağlamda ifade özgürlüğü ve yönetimin hesap verebilirliği skorunun da benzer şekilde -1,17 olarak gerçekleşerek politik kurumlar bakımından Ortadoğu gibi düşük skorlu bir bölgenin dahi en kötü panoramalardan birisini sergilediği anlaşılmakta ve böylece Ekonomist’in anılan sonuçları desteklenmektedir.¹⁴

2. Filistin’de Toplumsal Yapının Belirleyici Unsurları

Filistin yüzölçümü bakımında oldukça küçük bir alana denk gelmektedir. Hele ki topraklarının sürekli olarak İsrail tarafından işgale uğradığı nazarı itibara alınırsa, ekonomik faaliyete zemin oluşturan tarımsal arazilerin ve ekilebilir arazilerin sürekli azalması şaşırtıcı görünmemektedir. İsrail’in işgal politikasının bir diğer çıktısı da Filistin’de nüfus yoğunluğunun giderek artması; hatta nüfusun önemli bir kısmının, ekilebilir arazilerdeki azalmayı müteakip yeni iş fırsatlarını takip edebilmek için şehirlere göçmesinin bir neticesi olarak kent nüfusunun daha da yoğunlaşması olarak ifade edilmektedir.¹⁵

¹¹ Ülkeler skorlarına göre iyiden kötüye; tam demokrasi, kusurlu demokrasi, hibrit rejim ve otoriter rejim olmak üzere dört başlıkta tasnif edilmektedir.

¹² The Economist Intelligence Unit, *Democracy Index 2017 - Free Speech Under Attack*, (2018), 5-9.

¹³ Ülkeler her bir alt başlık için en kötüden en iyiye -2,5 ile +2,5 arasında puanlanmaktadır.

¹⁴ Dünya Bankası, *Dünya Yönetişim Göstergeleri - 2017 Update* (çevrimiçi: <http://info.worldbank.org/Governancewgi/#home>, erişim tarihi: 13.02.2018).

¹⁵ Erdal Tanas Karagöl, “Abluka Altında Bir Ekonomi: Filistin Ekonomisi,” *SETA Perspektif* 59 (2014): 4.

Tablo 1: Filistin'in Bazı Fiziki ve Beşeri Göstergeleri (1995-2016)

	1995	2005	2016
Yüzölçümü (Milyon)	6.020,0	6.020,0	6.020,0
Ekilebilir Araziler (%)	18,4	16,4	10,6
Tarımsal Araziler (%)	62,4	60,4	49,5
Yenilenebilir Su Kaynağı (Kişi/m ³)*	300,0	232,3	189,9
Nüfus(Milyon)	2,4	3,3	4,5
Nüfus Artış Hızı (%)	4,4	2,5	2,8
Nüfus Yoğunluğu (Kişi/km ²)	411,0	551,5	756,0
Kadın Nüfusu (%)	49,3	49,2	49,2
0-14 Yaş Nüfusu (%)	48,5	45,5	39,8
15-64 Yaş Nüfusu (%)	49,2	51,9	57,1
Kent Nüfusu (%)	70,2	73,0	75,4

* 1997/2007/2014 verileridir.

Kaynak: Dünya Bankası, *Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası* (çevrimiçi, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, erişim: 02.03.2018).

Geleneksel olarak tarımsal üretimle geçinen insanların kentlere göç etmesi Filistin ekonomisini oldukça zorlamaktadır. Altı gün savaşlarından günümüze değin genişleyen işgal politikası sonrasında %75'leri aşan yoğun şehirli nüfusa yeni iş imkânları sağlamak en kritik problemlerden birisidir. Genç nüfusu ve dolayısıyla da aktif işgücü miktarı sürekli olarak artan Filistin'in işgücü piyasası zamanla köklü bir değişime uğramış ve Filistinliler artık ülkelerinden ziyade, başta Ürdün, Lübnan, Suriye, İsrail gibi yakın bölge ülkeleri olmak üzere birçok farklı ülkede iş aramaya girişmişlerdir. Bu durum Filistin halkının önemlice bir kısmının ülke dışına bulunması sonucunu doğurmaktadır.¹⁶

Göç olgusunun adeta yaşam tarzı halini aldığı Filistin'de, yaşam alanları ile toplumsal hayatın parçalanmasının yakın dönemde ortaya çıkan ve Filistin'in geleceğini etkileme potansiyeli barındıran sebeplerinden birisi de uluslararası

¹⁶ Lise Storm, "Ortadoğu'da Etnik-Ulusal Azınlıklar - Berberiler, Kürtler ve Filistinliler," *Ortadoğu Tarihi - Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomi Perspektiften*, ed. Youssef M. Choueiri, çev. Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005), 565-566.

hukuka ve kamuoyu tepkisine rağmen inşa edilen Batı Şeria Duvarı’dır.¹⁷ İnşa faaliyetleri ile İsrail yerleşiminin yoğunlaştırılmasına ve Filistin vatandaşlarının bölgeden uzaklaştırılması maksadına hizmet eden çitleme politikası, normal şartlar altında dahi ekonomik faaliyetin işleyişi noktasında muhtelif güçlüklerle boğuşan Filistin toplumunun önüne bir de eğitim, sağlık ve benzeri temel kamu hizmetlerine erişebilmek için işgal altındaki öz topraklarında İsrail kontrolündeki kapılardan izin belgesi göstererek geçmek gibi psikolojik olarak kabullenilmesi oldukça güç bir engeli çıkarmakta ve Filistinlilerin geleceğe ilişkin motivasyonlarını kırmaktadır.¹⁸

Filistin’de toplumsal yaşamın şekillenmesinde etkili olan bir diğer değişken, abluka altındaki bir ülkede insanların temel gıda maddelerini temin edebilecekleri düzeyde asgari bir tarımsal üretimi dahi destekleyecek miktarda su kaynağının bulunmuyor olmasıdır. Genel olarak Ortadoğu bölgesinde oldukça düşük seviyelerde seyreden ve ülkeler arasındaki en önemli anlaşmazlık sebeplerinden birisi olan yenilenebilir su kaynağı kıtlığı sorunu, Filistin’de toplumsal hayatın oldukça zor koşullar altında idame ettirilmesine yol açmaktadır.¹⁹ Filistin İstatistik Bürosu’nun en son 2011 yılı için yayımladığı istatistiklere göre Filistin toplumunun (%7,8-Batı Şeria ve %21,1 Gazze olmak üzere) yaklaşık %15’inin mutlak yoksulluk;²⁰ (%17,8-Batı Şeria ve %38,8 Gazze olmak üzere) ortalama %25’inin ise “derin” yoksulluk²¹ sınırının altında yaşadığı anlaşılmaktadır.²²

Bu yoksulluğun bütün yıkıcı etkisine rağmen, Filistin toplumu güçlü bir birlik duygusunu paylaşmaktadır. Bu durumun altında, Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyetinde iken neredeyse her dönemde Müslüman, Hristiyan ve Musevi toplulukların birlikte yaşadığı bir belde olma özelliğini muhafaza eden Filistin’in, günümüzde etnik ve dini açıdan katı uygulamalarıyla bilinen İsrail tarafından işgal edilmiş olmasının ve buna karşın Arap Dünyası tarafından güçlü bir şekilde sahiplenilmemiş olmanın verdiği psikoloji yatmaktadır.²³ Her ne kadar Arap Dünyası tarafından güçlü bir şekilde sahiplenilmemiş ise de, Kudüs’ün simgesel

¹⁷ Batı Şeria Duvarı, İsrail yönetiminin 12 Nisan 2002’de aldığı karar üzerine, “güvenlik” amaçlı olarak inşa edilen ve esasen Filistin’deki İsrail işgalini yerleşik hale getirmek suretiyle Filistin toplumu üzerindeki psikolojik, ekonomik ve politik şiddetin sürdürülebilirliğini temin etmek gayesini güden yaklaşık 700 km uzunluğunda bir bariyerdir.

¹⁸ Yavuz Cankara ve Pınar Özden Cankara, “Batı Şeria Duvar İnşasının Filistin Halkına Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Etkileri,” *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1, no.1 (2012): 1246-1248.

¹⁹ Ilan Pappé, *Ortadoğu’yu Anlamak*, çev. Gül Atmaca (İstanbul: NTV Yayınları, 2009), 59

²⁰ Mutlak yoksulluk, Dünya Bankası tanımına göre günlük 1\$ ya da güncellenen haliyle satın alma gücü paritesine göre hesaplanan günlük 1,90 doların altında yaşamını idame ettirmek durumunda kalanların nüfusa oranını ifade etmektedir.

²¹ Göreli yoksulluk, mutlak olarak yoksul olmayan ancak ilgili ekonominin kalkınma düzeyindeki diğer ülkelere nispetle nüfusunun hangi orandaki bir kısmının gelir düzeyi bakımından geri kaldığını ifade etmektedir.

²² UNDP, *The 2014 Palestine Human Development Report - Development for Empowerment* (2015), 53; Tahsin Karabulut, “Filistin’de Yoksulluğun Boyutları ve Yoksullukla Mücadele,” *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları 2015), 67-68.

²³ Karaman, “Filistin,” 92; Ersoy, “Filistin/İsrail,” 74.

konumu, özellikle 20. yüzyılda İslam Dünyası'nda Filistin hassasiyetinin kilit taşı olmuş ve İsrail işgali karşısında yorgun düşen Filistin toplumuna sağlanan sosyo-ekonomik destek için motivasyon oluşturmuştur.²⁴

3. Filistin Ekonomisinin Temel Karakteristik Özellikleri

Filistin'in ekonomik direnişinin İsrail'in kuruluşuyla başladığı söylenebilir. İsrail'in, kuruluşundan hemen sonra uygulamaya koyduğu bölme ve işgal politikası ile birlikte Filistin'de sadece toprak bütünlüğü değil ekonomik faaliyetin entegre yapısı da kaybolmuştur. İsrail işgali ile birlikte ikiye bölünen Filistin'de sahil ile bağlantısı kesilen Batı Şeria, adeta Ürdün'e bağlanmış gibidir. Küçük bir sahil şeridinde sıkışan ve almuş olduğu hızlı göç ile birlikte nüfusu üç katına yükselen Gazze ise 1948-1967 döneminde işsizliğin arttığı, ücretlerin gerilediği ve kamu hizmetlerinin neredeyse yok seviyesine indiği kötü bir döneme mahkûm olmuştur.²⁵

Altı gün savaşlarının İsrail'in galibiyetiyle sonuçlanmasını müteakip 1967-1987 yılları arasında Filistin topraklarındaki işgal politikası perçinlenmiş, işgücü ve mal hareketleri üzerindeki sınırlandırmalar iyiden iyiye artmıştır. Bütün bu engellemelerin yanında, doğal kaynakların kullanımını da kendi lehine olacak şekilde düzenleme yoluna giden İsrail'in bu yıldırma politikası Filistin'in ekonomik rekabet gücünü kırmış ve kalkınma hamlesine zemin sağlayabilecek olan her türlü imkân Filistin toplumunun elinden alınmıştır. İntifada²⁶ ile birlikte İsrail'in tutumu daha da sertleşmiş; bir yandan çatışma ortamı nedeniyle Filistin'in altyapısı tahrip olurken diğer yandan da bölgesel istikrarsızlıklara binaen Filistin'e yapılan dış yardımların azalması ile birlikte artık "normal" bir ekonomik yapının varlığından söz etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir.²⁷

Bu bağlamda, Filistin'in parçalanmış siyasal ve toplumsal yapısının gölgesinde süregelen ekonomi politikalarının mahiyeti ve ekonomik ilişkilerin gelişimini büyük ölçüde İsrail'in uygulamalarının seyrinin ve uluslararası toplumun sağladığı dış yardımların konjonktürel değişmelerinin belirlemekte olduğu söylenebilir.²⁸ 1990'lı yıllardan günümüze de İsrail'in bazen iç politik gerekçelerle bazen de ilişkili bulunduğu küresel hegemonik güçlerin tetiklemesiyle yürüttüğü sert ve asimetrik kuşatma, abluka ve askeri saldırı hamleleri, diğer yaşamsal etkileri bir tarafa

²⁴ Erkan Ertosun, "İslam, Filistinli Örgütler ve Kudüs," *Dini Jeopolitik Yaklaşımıyla Orta Doğu*, 2. Baskı, ed. E. Akçay, E. Ertosun, M. Akpınar (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 128-130.

²⁵ Roger Owen ve Şevket Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, çev. Ayşe Edirne (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002), 257-259.

²⁶ Arapçada uyanış, kalkışma, silkinme gibi anlamlara gelen intifada kelimesi, Türk Dil Kurumu tarafından "Filistin halkının başkaldırısı" olarak tanımlanmaktadır. İlk intifada 1987-1993 arasında, ikinci intifada ise 2000-2005 döneminde Filistin toprakları üzerindeki İsrail işgalinin genişlemesine karşılık gerçekleşmiştir.

²⁷ Owen ve Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, 259-262.

²⁸ Anton R Sabella, Wojdan A. Faray, Maisa Burbar, Dana Qaimary, "Entrepreneurship and Economic Growth in West Bank, Palestine," *Journal of Development Entrepreneurship* 19, no.1 (2014): 6.

bırakılsa dahi, istikrarlı bir siyasal iradenin tekemmül edememesi, doğal kaynaklar üzerinde tasarrufta bulunulamaması, üretim altyapısının tahrip olması ve sürdürülebilir ekonomik gelişme vizyonunun bulunmaması gibi Filistin ekonomisine temel karakteristiğini veren sonuçlara sebep olmaktadır.²⁹

Bir ekonominin en temel göstergesi olarak kabul edilen gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) miktarı bakımından, Tablo 2’de de görüldüğü üzere, Filistin’de 1995 yılından günümüze değin belirgin bir iyileşme gözlemlenmemektedir.³⁰ Filistin gibi küçük ölçekli bir ülkenin, 2010 yılı sabit fiyatlarıyla hesaplanan 4,8 milyar dolar tutarındaki GSYİH miktarı yirmi yıl içerisinde iki katını ancak aşabilmiş ve 11,7 milyar dolara erişebilmiş; bu artışın önemli bir kısmı da 2005 yılı sonrasında gerçekleşmiştir. Bununla bağlantılı olarak, aynı dönemde nüfusun neredeyse iki katına çıkmasının da etkisiyle hem 2010 yılı sabit fiyatlarıyla ve hem de satınalma gücü paritesine göre hesaplanan kişi başına milli gelir düzeyinde de sınırlı bir yükseliş görülmüştür. Bu şekilde Filistin, “Batı Şeria ve Gazze” adıyla, 2017 yılı itibarıyla Dünya Bankası sınıflandırmalarında “düşük-orta gelirli” ülkeler kategorisinde yer bulmaktadır.³¹

Tablo 2: Filistin’in Ekonomik Performans Göstergeleri (1995-2016)

	1995	2005	2016
GSYİH (2010 Sabit, Milyar \$)	4,8	6,9	11,7
Kişi Başına GSYİH (2010 Sabit, \$)	1.941,3	2.103,1	2570,6
Kişi Başına GSYİH, SGP (2011 Sabit, \$)	3.314,7	3.590,9	4.289,2
Kaynak: Dünya Bankası, <i>Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası</i> (çevrimiçi, http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=word-development-indicators , erişim: 02.03.2018).			

İsrail’in kuruluşundan itibaren tüm uluslararası düzenlemelere ve kararlara aykırı olarak sürdürdüğü haksız işgal ve ekonomik abluka politikası, Filistin’de politik bir boşluk yanında toplumsal istikrarsızlığın ortaya çıkmasına neden olduğu gibi, aynı zamanda da birçok ekonomik problemin doğmasına sebebiyet vermek suretiyle ekonominin istikrarlı bir şekilde büyümesi önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir.³²

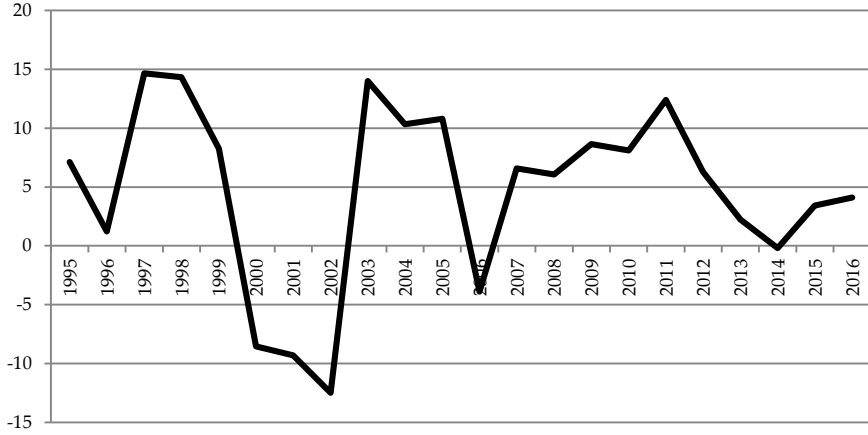
²⁹ T.C. Ekonomi Bakanlığı, *Filistin-Genel Ekonomik Durum*, 2018 (çevrimiçi, <https://www.ekonomi.gov.tr>, erişim: 02.03.2018).

³⁰ Mehmet Adak, “MENA Bölgesinde Ekonomik Büyüme,” *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı*, ed. Hamdi Genç ve Ferhat Sayım (Bursa: Marmara Kitap Merkezi Yayıncılık, 2011), 47-48.

³¹ Dünya Bankası, *Country and Lending Groups* (çevrimiçi: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>, erişim: 02.03.2018).

³² Owen ve Pamuk, 20. *Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, 257.

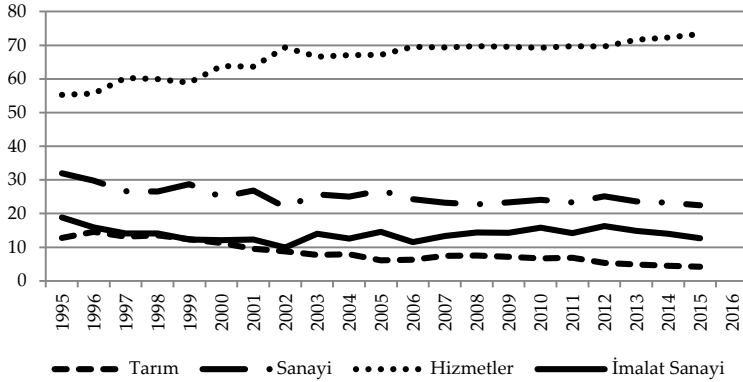
Şekil 1: Filistin'in Ekonomik Büyüme Trendi (1995-2016)

Kaynak: Dünya Bankası, *Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası* (çevrimiçi, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, erişim: 02.03.2018).

2005-2011 döneminde kısmi çatışmasızlık ortamının da etkisiyle yakalanan görece istikrarlı ekonomik büyüme oranları, 2011 yılı sonrasının çatışma ortamında yerini istikrarsız bir ekonomik büyüme performansına (Bkz. Şekil 1) bırakmıştır. Bu haliyle Filistin, hâlihazırda ekonomik yapı, büyüme ve kalkınma açısından yükselen ekonomilerden oldukça farklı bir görünüm sergileyen Ortadoğu'nun en kötü ekonomik panoramaya sahip ülkelerinden birisidir.³³

Şekil 2: Filistin'in Ekonomik Yapısının Gelişimi (1995-2016)

Kaynak: Dünya Bankası, *Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası* (çevrimiçi, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, erişim: 02.03.2018).

³³ Tiğınçe Otkar, Hamdi Genç ve Arzu Varlı, *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Ekonomik Dönüşüm*, (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010), 47.

Üretimin sektörlere göre dağılımı incelendiğinde, verimli topraklar ile oldukça müsait bir iklime sahip olan ve hatta ekonomik yapısının kökenleri itibarıyla da tarıma yatkın olan Filistin’de, zaten oldukça sınırlı bir yüzölçümü bulunan toprakların özellikle tarımsal üretime uygun olan arazileri üzerinde yine İsrail’in bilinçli bir şekilde tahakküm kurması sebebiyle tarımsal üretimin milli gelir içerisindeki payının her geçen sene gerileyerek %4 düzeyine düştüğü anlaşılmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin sürükleyici gücü olan sanayi sektörünün milli gelire yaptığı katkı da 1995-2016 döneminde %32’lerden %22’lere kadar gerilemiştir. Nitelikli işgücünün istihdam edilebilmesine olanak tanıyan ve böylece dış göçü engelleme potansiyeli yüksek olan sanayi sektöründeki bu gerileme de yine İsrail saldırılarının üretim altyapısı üzerinde ortaya çıkardığı tahribat, dış ticaret işlemleri üzerindeki kısıtlamaların hem üretim ve hammadde ithalatı hem de üretilen malları ihraç edilememesi şeklindeki yansımalar ile nihayetinde istikrarsızlığın neden olduğu kısıtlayıcı piyasa yapısı ve düşük güven düzeyiyle açıklanabilmektedir. Özellikle kültür turizminin ön planda olduğu Filistin’de hizmet sektörünün milli gelire katkısı, diğer sektörlerin aksine yükselen bir trende sahiptir. Son verilere göre 2015 yılında %70 seviyesini aşmıştır. Bu durum, tarım ve sanayi sektörleri işgal kıskacında sıkışmış bulunan Filistin için, bir yandan döviz girdisi sağlaması bir yandan ise büyüyen bu sektörün istihdam olanakları sunması dolayısıyla adeta bir can damarı işlevi görmektedir.³⁴

Ancak Filistin ekonomisinin oldukça küçük olması, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürükleyici gücü olması beklenen özel sektörün de aynı şekilde küçük ölçekli ve düşük performanslı olarak kalmasına neden olmaktadır. Filistin özel sektörünün önemlice bir kısmını, ortalama 10.000 doların altında sermaye ile faaliyet gösteren, 4 kişinin altında çalışan istihdam eden ve büyük bölümü aile şirketi olan 80.000 civarında mikro işletme oluşturmaktadır. Bunlar genel olarak yiyecek-içecek, giyim-tekstil gibi küçük üretim atölyeleri ile otel, konaklama ve restoran hizmetleri sektöründe faaliyet göstermekte; toplam işgücünün %65-70’i bu işletmelerde istihdam olunmaktadır.³⁵

4. Sui Generis Bir Ülke Örneği Olarak Filistin’de İsrail İşgalinin Yansımaları

İsrail’in sürekli artan fiili işgal politikası altında nevi şahsına münhasır bir varoluş mücadelesi gösteren Filistin ekonomisi, bu yoğun şiddet politikasının doğrudan ve kalıcı etkilerini de açıkça hissetmektedir. İşgalin Filistin ekonomisinde ortaya çıkardığı en temel problem hiç kuşku yok ki işgücü istatistiklerinde kristalize olmaktadır. İnsan kaynağının çatışma ortamına kayarak devamlılığını sağlayabilecek

³⁴ Harun Öztürkler, “Filistin Ekonomisinin Genel Özellikleri,” *Ortadoğu Analiz* 5, no.49 (2013): 64-67.

³⁵ Naser Abdelkarim ve Said Alawneh, “The Relationship between Corporate Governance and the Perform and the Performance of Palestinian Firms: An Empirical Study,” *The International Journal of Business and Finance Research* 3, no.2 (2009): 109-110.

şekilde ekonomik aktiviteye iştirak edememesi ve sıklıkla da askeri şiddete maruz kalarak fiziksel niteliğini kaybetmesi dolayısıyla bir taraftan işgücüne katılım oranı düşük kalmakta bir taraftan da, çalış(a)mayan nüfusun çalışan nüfusa oranını ifade eden bağımlı nüfus artmaktadır. Hatta bu iki göstergenin birbirini besleyecek şekilde genişlediği dahi söylenebilir.³⁶

İşgalin Filistin ekonomisinde yol açtığı yapısal problemlerden bir diğeri de ekonomik büyüme ve gelişme potansiyelinin önündeki deflasyonist baskı engelidir. İlk bakışta fiyatlar genel düzeyini ifade eden enflasyon oranlarının oldukça düşük seyrettiği gözlemlenmekteyse de, bu durumun esasen ciddi bir talep/harcama düşüklüğünün sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Filistin gibi küçük ölçekli bir ekonominin sürdürülebilir, istikrarlı, dengeli ve yüksek oranlarda büyümesinin gerekliliği ortadayken, yaşanan talep/harcama düşüklüğü nedeniyle fiyatlar düşüş eğilimine girmekte, bunun sonucunda girişimcilerin karları da düşmekte ve ekonomi durgunluğa sürüklenmektedir. Bu durumun tabi sonucu ise kısa vadede ücretlerin düşmesi, orta ve uzun vadede ise kronik bir problem olarak işsizliğin yüksek seviyelerde kalmasıdır. Keza Filistin’de de öyle olmuş ve 2016 yılı itibarıyla işsizlik oranı %27 civarında gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Filistin’in Bazı Makro Ekonomik Göstergeleri (1995-2016)

	1995	2005	2016
Bağımlı Nüfus (%)	102,9	92,5	74,9
İşgücü Katılım Oranı (%)	39,2	40,8	45,5
İşsizlik (%)	23,5	23,5	27,0
Enflasyon (%)	n/a	4,1	-0,2
Toplam İç Tasarruf (%)	-19,1	-33,3	-17,4
Ödemeler Dengesi (%)	-29,9	-28,2	-10,0
DYSY Girişleri (%)	3,7	0,7	2,0

Kaynak: Dünya Bankası, *Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası* (çevrimiçi, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, 02.03.2018). erişim:

Filistin ekonomisinde canlanmayı sağlayabilecek kaynakların durumu da pek iç açıcı değildir. Düşük ve/veya tek seferlik gelir düzeyiyle bağlantılı olarak iç tasarruf oranı yeterli düzeylere erişmemekte; hatta bu durum gelecekteki gelirini tüketen hane halklarını borçlanmaya itmekte ve bu nedenle de tasarruflar negatif görünüm

³⁶ UNCTAD, *Report on UNCTAD Assistance to the Palestinian People: Developments in the Economy of the Occupied Palestinian Territory* (2017): 5-7.

sergilemektedir.³⁷ Filistin'in dış dünya ile gerçekleştirdiği ekonomik ilişkilerin bir özeti olarak ifade edilebilecek olan ödemeler dengesi parametresi de, dış yardımlara olan bağımlılık nedeniyle sürekli olarak açık vermektedir.³⁸ Ekonomik kalkınmanın finansmanı bakımından en sağlam ve güvenilir dış kaynak olduğu değerlendirilen doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişleri açısından da Filistin ekonomisinin istenilen düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, kolayca tahmin edilebileceği gibi hâlihazırda Filistin'in yatırım ortamının kapsayıcı hukuki çerçevesi, özgür iş/girişim ortamı, nitelikli işgücü düzeyi, finansal altyapısı ve sair nitelikleri itibarıyla yatırımcıları tatmin edecek/cezbedecek düzeyde olmamasından kaynaklanmaktadır.³⁹

İşgal döneminde İsrail'in uyguladığı ekonomik sınırlandırma ve yıldırma politikalarının en kalıcı etkilerinden birisi de Filistin'in dış ticaret yapısı üzerinde ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Özellikle İsrail işgalinin ortaya çıkardığı istikrarsızlık ortamı ile ihracata yönelik sektörlerde gözlenen monopolcü ve oligopolcü eğilimler ve kayıtdışı faaliyetler, Tablo 3'ten izlenebileceği üzere, özellikle sanayi sektörü gelişmemiş olan Filistin'in zaten düşük düzeylerde bulunan ihracat performansını olumsuz etkilemektedir. İthalatı da oldukça yüksek seviyelerde bulunan Filistin'de dış ticaret dengesi sürdürülemez düzeyde açık vermektedir. Her ne kadar dışa açıklık oranı yüksek görünmekteyse de bu durumun yüksek ithalattan kaynaklandığı ortadadır.⁴¹

Tablo 3: Filistin'in Dış Ticaret Göstergeleri (1995-2016)

	1995	2005	2016
İhracat (%GSYİH)	17,1	14,9	18,1
İthalat (%GSYİH)	74,3	73,9	56,7
Dış Ticaret Dengesi (%)	-57,2	-59,0	-38,6
Dışa Açıklık Oranı (%GSYİH)	91,4	88,9	74,9
Kaynak: Dünya Bankası, <i>Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası</i> (çevrimiçi, http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators , erişim: 02.03.2018).			

İsrail işgali sebebiyle kurumsal bir devlet yapılanması oluşturamayan Filistin'de kamu maliyesinin de sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulamadığı müşahade edilmektedir. Oslo görüşmeleri sonrasındaki süreçte çeşitli iyileşmeler görülmüş ise

³⁷ Naser Abdelkarim, *Reforming the Economic Policies in Palestine: Towards Equitable and Sustainable Growth* (Palestine: Palestine General Federation of Trade Union, 2014), 49.

³⁸ Suleiman M. Abbadi, "Economic Development Under Occupation: The Palestinian Case," *Journal of International Business and Economics* 4, no.1 (2016): 53.

³⁹ Rami Hodrob, "The Impact of Foreign Direct Investment on Palestinian Economic Growth," *International Journal of Economics and Financial Issues* 7, no.4 (2017): 551.

⁴⁰ Karagöl, "Abluka Altında Bir Ekonomi: Filistin Ekonomisi," 2.

⁴¹ Uğur Adıgüzel ve Tayfur Bayat, "Tarihsel Süreçte Filistin Ekonomisi ve Dış Ticareti," *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları 2015), 156-157; Öztürkler, "Filistin Ekonomisinin Genel Özellikleri," 63.

de Filistin’de sürdürülebilir bir kamu gelirleri politikası ve vergi yapısı oluşturmaya matuf çalışmalar ancak 2005 yılından sonra sonuçlarını göstermeye başlamıştır. Gazze ve Batı Şeria’da bütüncül şekilde uygulanan, doğrudan ve dolaylı vergi ayırımının netleştirildiği ve modern vergi uygulamalarının görülmeye başlandığı Filistin’de, bir kısım vergi gelirlerine İsrail’in el koyması ve esasen Filistin’in kendi para biriminin bulunmuyor olması vergi sisteminin de tam anlamıyla işlemesine engel olan kritik faktörler olarak öne çıkmaktadır.⁴² Filistin İstatistik Bürosu verilerine göre 2010-2016 döneminde vergi gelirlerinde düzenli bir artış görülmekte, dış yardım gelirleri ise konjonktürel olarak dalgalanmaktadır. Diğer taraftan kamu giderlerinin yarısından fazlasını kamu çalışanlarına yapılan ödemeler, yaklaşık %20’sini ise sosyal transfer harcamaları oluşturmakta; sabit sermaye yatırımlarına yönelik kamu harcaması yok denecek düzeyde iken, kamu ve kamu kesimi dengesi de ortalama %6-10 bandında seyretmektedir.⁴³

Ekonomik aktivitenin işleyişi ve gelişmesi açısından son derece önem taşıyan finansal piyasaların yapısına bakacak olursak, öncelikle değinilmesi gereken problem Filistin’in henüz bir ulusal para biriminin bulunmuyor olmasıdır. Ekonomik aktivite Amerikan Doları, Yeni İsrail Şekli ve Ürdün Dinarı üzerinden yürütülmekte ve dolayısıyla Filistin ekonomisi, anılan ülkelerin para otoritelerinin kararlarından doğrudan etkilenmektedir. 1967-1980 döneminde bankacılık sisteminin bulunmadığı Filistin’de, Oslo Sürecini müteakip bir kısım yerli ve yabancı banka faaliyete başlamıştır.⁴⁴ Filistin Para Otoritesi’nin 2016 yılında yayımladığı yıllık rapora göre hâlihazırda 7 tane yerli ve 8 tane yabancı olmak toplam 15 banka bulunmaktadır. Yerli bankaların 187, yabancı bankaların 124 olmak üzere toplam 311 banka şubesi hizmet vermekte; ayrıca finansal sistem içerisinde faaliyet gösteren 52 adedi bireysel, 224 tanesi ise kurumsal olmak üzere toplam 276 tane de döviz bürosu da önemli bir yer tutmaktadır.⁴⁵

Diğer taraftan finansal sistemin vazgeçilmez bir unsuru olarak 1995 yılında Filistin’deki yatırımları desteklemek amacıyla çok ortaklı özel bir şirket olarak kurulmuş olan Filistin Borsası, 2010 yılında şeffaflık ve kurumsal yönetim ilkelerine göre faaliyet gösteren halka açık bir kuruma dönüşmüştür. Uluslararası iyi uygulama örneklerini Filistin’e taşımak suretiyle, küresel yatırımcılar için Filistin’i yatırım yapılabilir bir ülke konumuna getirmek amacıyla teşkilatlandırılan Filistin Borsası, 2018 yılı itibarıyla bankacılık ve finansal hizmetler, sigortacılık, yatırım, sanayi ve hizmetler gibi beş büyük sektörden toplam 48 şirketin işlem gördüğü ve piyasa büyüklüğü yaklaşık 4 milyon dolara erişmiş bir yapıyı ifade etmektedir. Yerli kurumsal yatırımcıları teşvik etmek, yabancı sermaye girişini kolaylaştırmak,

⁴² Habip Demirhan ve Mehmet Dağ, “Filistin Ekonomik Yapısı ve Vergi Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme,” *International Journal of Academic Value Studies* 3, no.16 (2017): 423-427.

⁴³ Palestine Central Bureau of Statistics, *General Government Finance Statistics in Palestine for years 2010-2016*, (çevrimiçi: http://www.pcbs.gov.ps/Portals/_Rainbow/Documents/e-GFS%202010-2016.htm, erişim tarihi: 04.04.2018).

⁴⁴ Ceyhan Can Özcan, Şaban Nazlıoğlu ve Selim Kayhan, “Filistin’de Bankacılık ve Finansal Yapı,” *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları 2015), 162-163.

⁴⁵ Palestine Monetary Authority, *Annual Report 2016* (2017): iii.

yatırımcıları eğitmek, çok ortaklı kamu şirketlerinin borsada işlem görebilmesini temin etmek, bağımsız bir merkezi kayıt kuruluşunun teknik ve yönetsel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla faaliyetlerini sürdüren Filistin Borsası; küçük ama sağlam, yüksek getiri potansiyeli, değerini bulmamış hisseler, küresel iyi uygulama örneklerine sahip kurumsal çerçevesi, yabancı yatırımcılar üzerinde kısıtlama ve vergilendirme bulunmaması ile döviz kısıtlaması olmaması hususlarını, yatırımcıları cezbeden özellikleri olarak deklare etmektedir.⁴⁶ Ancak buna rağmen henüz işlem hacmi bakımından oldukça sığ olan ve finansal enstrümanlar açısından da yeterli derinliği bulunmayan Filistin finansal sisteminin reel sektöre yeterli katkıyı verebildiğini söylemek zordur.⁴⁷

5. Filistin’de Abluka Ekonomisinden Çıkış Yolları

Filistin için etkin bir kalkınma önerisi geliştirilirken öncelikle ülkenin oldukça ciddi ve sert bir işgal politikası ile çerçevelenmiş olduğunu ve bu bağlamda ticari faaliyetten işgücü hareketliliğine kadar neredeyse tüm ekonomik faaliyet üzerinde İsrail’in kontrol ve gözetiminin sürdüğünü göz önünde tutmak gerekir.⁴⁸ Diğer yandan, Filistin’in birbirinden ayrık iki parça halinde bulunduğu ve her iki bölgenin birbirinden farklı özellikler taşıdığı, bu bağlamda hem politik vizyon hem de ekonomi uygulamaları bakımından yeknesak bir görüntü sergilemediği de unutulmamalıdır.

Bu bağlamda Filistin’de son dönemde yürürlüğe konulan kalkınma planlarının da, benzer bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Filistin’in kalkınma planlarına daha önceleri genel olarak yerel ekonominin mevcut yapısının ıslahına ve belirli sektörlerin geliştirilmesine dair dar ve korumacı bir projeksiyon hakim iken, özellikle 2011-2013 ve 2014-2016 dönemlerini kapsayan kalkınma planlarının devlet, egemenlik, gelecek, hukuk, güvenlik, sosyal adalet, mülkiyet, şeffaflık, insan hakları, özgürlük gibi kavramların da yer bulduğu siyasal ve toplumsal kurumların inşasını önceleyen bir yapıya kavuşmuştur.⁴⁹

Bu bağlamda, yaklaşık 140 ülke tarafından devlet olarak tanınan ancak toprakları üzerinde egemenlik yetkisi kullanma hususunda İsrail tarafından sınırlandırılmış

⁴⁶ Palestine Exchange, *About Palestine Exchange* (çevrimiçi: <http://www.pex.ps/PSEWEBSITE/English/AboutPSE.aspx?TabIndex=0>, erişim tarihi: 30.04.2018); Mine Aksoy, “MENA Ülkelerinde Menkul Kıymet Borsaları,” *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı*, ed. Hamdi Genç, Ferhat Sayım (Bursa: Marmara Kitap Merkezi Yayıncılık, 2011), 230.

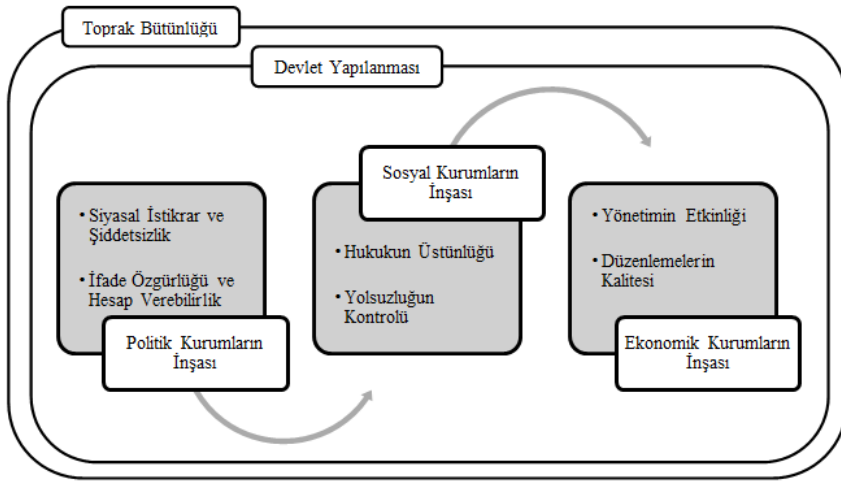
⁴⁷ Rami Hodrob, “The Impact of Foreign Direct Investment on Palestinian Economic Growth,” *International Journal of Economics and Financial Issues* 7, no.4 (2017): 555-556.

⁴⁸ A. Arnon, J. Weinblatt, “Sovereignty and Economic Development: The Case of Israel and Palestine,” *The Economic Journal*, no.111 (2001): 303-304.

⁴⁹ Basem Awad, *Filistin’de Güvenliğin, Ekonomik Gelişmenin ve Demokrasinin İnşası (1993-2015)* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, 2016) 48-49; 71-76.

olması dolayısıyla *sui generis* bir yapıda bulunan⁵⁰ Filistin için, literatürde hâkim olan ve tasarruf açığı, sermaye birikimi eksikliği, düşük teknolojik düzeyi, nitelsiz beşeri sermaye ve sair ekonomik sorunlara odaklanan standart/reçete kalkınma yöntem ve politikalarının etkili olamayacağı açıktır. Bu noktada son dönemde her bir ülkenin kendine has tarihi ve sosyo-politik ortamı içerisinde gelişen değer, gelenek, alışkanlık yani kısaca kurumlarını göz önünde bulundurmak suretiyle, kurumsal kalitenin artırılmasına yönelik politikalar önermekte olan yeni kurumsal ekolün siyasal, sosyal ve ekonomik alanları kapsayan bütünlüklü politika önerilerinin az gelişmiş bir ülke örneği olarak Filistin’de kurumsal dönüşümün sağlanabilmesi için daha yararlı ve gerçekçi öneriler sunabileceği açıktır.⁵¹

Şekil 3: Filistin’de Kurumsal Yapının İnşası

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Yönetişim Göstergeleri - 2017 Update, (çevrimiçi: <http://info.worldbank.org/Governance/wgi/#home>, erişim: 13.02.2018) veritabanından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Ancak bahse konu kurumsal dönüşüm üzerine kurgulanacak kalkınma politikalarının belirlenebilmesi için öncelikle İsrail’in “çitleme” uygulamasının ortadan kalkmış olması ve Filistin’in toprak bütünlüğünün sağlanması yanında kurumsal özellikleri tam anlamıyla yerleşmiş bir devlet yapılanmasının teşekkül etmesi zaruret arz etmektedir.⁵² Kapsayıcı bir girişim ortamı geliştirmek İsrail’in kısıtlamalarından bağımsızlaşmayı, yüzeysel ve durgun barış prosedürlerini aşmayı,

⁵⁰ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Cilt 1, 1. Baskı (Bursa: Ekin Yayınları, 2001), 369.

⁵¹ Evrim Dumludağ, “Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma,” *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, ed. A. Faruk Aysan ve D. Dumludağ (Ankara, İmge Yayınevi, 2014), 15-36.

⁵² Öztürkler, “Filistin Ekonomisinin Genel Özellikleri,” 67.

ekonomik normalleşmeyi ve dış yardımların ortaya çıkardığı ahlaki risk ve ters seçim problemlerini aşacak politikaları keşfetmeyi gerektiriyor.⁵³

Toprak bütünlüğünün sağlanması ve –her ne kadar Arap İsyanları sürecinin yıkıcı etkileri karşısında Filistin Sorununun ikinci plana düşmesi ile birlikte iki devletli çözüm umutları azalmışsa da–⁵⁴ kurumsal devlet yapısının teşekkül ederek Filistin toplumu adına egemenlik yetkisini kullanmaya başlaması ile birlikte sosyal ve ekonomik kurumların inşasına yönelik olarak yapılan planlamalar daha gerçekçi bir zemine oturmuş olacaktır. Öyle ki toprak bütünlüğünün sağlanması coğrafi sınırların istikrarlı ve öngörülebilir olmasını ve kalıcı bir altyapı tesis edilebilmesini sağlayabilecek iken fiili egemenlik hakkını tam olarak elde etmiş bir devlet ise hem bağımsız politika ve politika araçlarının belirlenmesi, hem doğal kaynaklar üzerindeki tasarruf yetkisinin kullanılabilmesi ve hem de işgücü, sermaye ve mal hareketliliğini düzenlenmesi hususlarında tek yetkili olacaktır.⁵⁵

Bu noktada en büyük handikap, etnik yapı olarak Araplardan oluşan Filistin’in, içerisinde bulunduğu Ortadoğu bölgesinin katılımcılık özelliği taşımayan otoriter siyasal yapılarından etkilenerek baskıcı bir yönetim modeline kayma ihtimalidir. Öyle ki ekonomik kalkınmayı sağlamak isteyen ülkelerin siyasal kurumlarını güçlendirmeleri gerektiğinin literatürde genel kabul görmektedir.⁵⁶ Bu durum İsrail işgali karşısında oluşan toplumsal mutabakatın zedelenmesi, sosyal tansiyonun artması, politik kısırdöngü nedeniyle devlet aklının kurumsallaşmasının önüne set çekmesi ve son tahlilde verimsizlik, yolsuzluk, rant, düşük rekabet gücü gibi kurumsal arızalara sebebiyet vererek sosyo-ekonomik gelişmeye mani olması risklerini barındırmaktadır.⁵⁷

Siyasal kurumların inşasını müteakip, esasen ekonomik aktörlerin önündeki gri/muğlak alanları asgariye indirmek hususunda önemli rolü bulunan hukukun üstünlüğü ve yolsuzluk yapılarıyla mücadele bakımından açık ve uygulanabilir düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Başta anayasa metni olmak üzere, özel ve kamu hukukuna dair formel çerçevenin, ekonomik aktiviteyi teşvik yapılarını da nazarı itibara almak kaydıyla eksiksiz olarak oluşturulması, mülkiyet haklarının güvence düzeyi, uyuşmazlıkların giderilmesi, yatırımcıların tasfiye koşulları gibi konularda uluslararası endekslerde iyi skorlara sahip olmayan Filistin’de⁵⁸ entegre

⁵³ Abdelnour, Samer, “A New Model for Palestinian Development,” *LSE Discussion Paper*, 2010, 4.

⁵⁴ Ayşe Ömür Atmaca, “Filistin Baharı: Yükselen Umudlar ve Kaybedilen Barış,” 74-75.

⁵⁵ Hardin Lang ve Rudy de Leon, *Strengthening the Palestinian Economy to Keep a Two-State Solution Viable*, (Washington DC: Center for American Progress, 2016), 1-3; Abbadi, “Economic Development Under Occupation: The Palestinian Case,” 56.

⁵⁶ John Ackerman, “Co-Governance for Accountability: Beyond Exit and Voice,” *World Development* 32, no.3 (2003): 447.

⁵⁷ Sadık Ünay, “Küresel Değişim Dinamikleri ve Ortadoğu Ekonomi Politikası,” *Ortadoğu Yıllığı* 2008, ed. K. İnât, M. Ataman, E. Doğan (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), 403.

⁵⁸ Dünya Bankası, *Doing Business 2017 - Equal Opportunity for All - MENA Region* (2017), 250; Fraser Institute, *Economic Freedom of the Arab World: 2017 Annual Report*, ed. S. B. N. Al Ismaili vd. (2017), 39.

bir hukuki çerçevenin kararlılıkla uygulandığına dair algının tahkim edilmesi bakımından hızlı ve etkili işleyen bir yargı sisteminin teşekkülü, bütün ekonomik aktörlerin özgür bir ortamda karar almalarını sağlayacağı cihetle kritik önem taşımaktadır.⁵⁹

Öngörülebilir bir siyasal yapı ve hukuk güvenliğinin tesis edildiği bir sosyal ortamda Filistin'in ekonomik kalkınması yolunda bir sonraki aşama, iç ve dış bireysel ve/veya kurumsal düzeydeki ekonomik aktörlere güven vererek bunların yatırım, üretim, ticari faaliyetlerini teşvik edecek avantajlı yatırım iklimi, uygun üretim altyapısı ve uluslararası düzenlemelerle uyumlu bir ticaret rejiminin oluşturulmasıdır. Aynı zamanda Filistin yönetiminin topluma ve ekonomik aktörlere vaat ettiği politikalara bağlılığını da test etme imkânı sunacak olan ekonomik kurumlar, özellikle de iş-girişim başlatma prosedürlerinin karmaşıklığı/zorluğu/yavaşlığı, yapı izni alınması sürecinin uzunluğu, küçük yatırımcının korunmasına dair mekanizmaların zayıflığı, finansmana erişim problemleri gibi dışlayıcı kurumların⁶⁰ daha kapsayıcı duruma evrilmesiyle birlikte reel sektörün, finansal sistemin, kamu kesiminin ve dış ekonomik ilişkilerin etkin bir çerçeveye oturtulması suretiyle kalkınma hamlesinin taşıyıcı kolonları olabilecektir.⁶¹

Sonuç: Ekonomik İntifada Mümkün mü?

Osmanlı İmparatorluğu döneminde nispeten daha müreffeh bir yaşam süren Filistin toplumu, imparatorlukların zayıflaması ve dağılması ile birlikte başlayan ve günümüze değin şiddeti artarak süregelen bir işgal politikasına maruz kalmaktadır. Özellikle İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte kurumsal bir hal alan işgal politikasının, Filistin toplumu üzerinde meydana getirdiği ağır maddi ve manevi hasar her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda İsrail işgalinin en büyük çıktısı Filistin halkının motivasyonunu kırıyor olmasıdır. Süreklilik arz eden sıcak çatışma ortamı nedeniyle insanların iş ve eğitim hayatları aksamakta, hatta sıklıkla insanların vücut bütünlükleri bozulmakta ve bu nedenle Filistinlilerin geleceğe dair umutlarını önemli ölçüde azaltarak tam da İsrail'in istediği gibi göç (özellikle de beyin göçü) olgusunu cezbetmektedir.

⁵⁹ Bu hususlara dair tespitlerden bazıları için bkz. Stephen Knack, Philip Keefer, "Institutions And Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures," *Economics and Politics* 7, no.3 (1995): 207-227; Kim P. Huynh ve David T. Jacho-Chávez, "Growth and Governance: A Nonparametric Analysis," *Journal of Comparative Economics* 37, no.1 (2009): 121-143; John Hewko, "Foreign Direct Investment –Does the Rule of Law Matter?" *Carnegie Endowment for International Peace-Democracy and Rule of Law Project Working Paper* 26 (2002), 3.

⁶⁰ Dünya Bankası, *Doing Business 2017 - Equal Opportunity for All - MENA Region*, 250; Fraser Institute, *Economic Freedom of the Arab World: 2017 Annual Report* 39.

⁶¹ Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Massimo Mastruzzi, "The Worldwide Governance Indicators-Methodology and Analytical Issues," *The World Bank Policy Research Working Paper* 5430 (2010), 4; Millennium Challenge Corporation, *Regulatory Quality Indicator-Description*, (çevrimiçi: <https://www.mcc.gov/pages/selection/Indicator/regulatory-quality-indicator>, erişim tarihi: 01.02.2018).

Planlı ve maksatlı İsrail işgalinin ikinci etkisi, sıradan noktalardan ziyade belirlenmiş yerleşim yerlerini hedef alması ve bu şekilde altyapıyı tahrip ederek ekonomik aktiviteyi besleyen önemli alanları işlevsiz kılmaktadır. Zaten öz gelirleri sınırlı olan ve dış yardımlara bağımlı şekilde yaşayan Filistin toplumu, sürekli tahrip edilen altyapıyı ıslah edememekte ve bu şekilde hem hayat koşulları hem de ekonomik ilişkiler önemli bir darbe almaktadır. Nihayet İsrail ablukası, her egemen devlet ve vatandaşlarının evrensel düzeyde kabul edilen hakkı olduğu cihetle, gerek yönetimi gerekse vatandaşlarıyla Filistin toplumunun diğer ülkelerle hür bir şekilde ekonomik ilişkiler kurmasına ket vurmaktadır. Bu durum Filistin’in dış ticaret, doğrudan yabancı sermaye yatırımı ve Filistin’in taraf olduğu uluslararası finansal ilişkilerin yoğunluğu üzerinden net olarak görülmekte ve bu haliyle ülkenin ekonomik gelişme kanallarını tıkamaktadır.

Filistin’de parçalanmış siyasal, toplumsal ve ekonomik kurumların ne şekilde yeniden inşa edilerek, bütünsel bir kalkınma hamlesine tahvil edilebileceğinin saptanmasını hedefleyen bu çalışmada söz konusu hususlar çok yönlü parametreler üzerinden açıklanmış ve İsrail işgalinin Filistin üzerindeki yıkıcı etkisi tespit edilmiştir. Öyle ki Filistin sıradan bir az gelişmiş ekonomi örneği olmaktan ziyade, çok sayıda dünya devleti tarafından tanınmasına rağmen, hegemonik gücün de desteğiyle süre giden İsrail işgali nedeniyle tam anlamıyla egemenliğini tesis edememiş olan nevi şahsına münhasır bir ülkedir. Buna göre Filistin için önerilecek kalkınma paketi, öncelikle Filistin’de toprak bütünlüğü ve devlet egemenliğinin tesis edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu iki şart yerli yerine gelmedikçe Filistin için sürdürülebilir bir kalkınma hamlesi gerçekleştirilmesinin oldukça zor olduğu anlaşılmaktadır.

Bu durum tam olarak aşıldıktan sonra, öncelikle siyasal istikrarın temini ile ifade, örgütlenme ve benzeri sivil özgürlüklere alan açan anayasa ve diğer hukuki çerçevenin netleştirilmesi, ardından birey-birey, birey-toplum ve toplum-devlet arasında güven ve güvenlik ilişkisini tesis edecek hukuki zeminin inşa edilmesi önem taşımaktadır. Böylece politik ve toplumsal anlamda öngörülebilir bir yapıya kavuşacak olan Filistin’de, ancak bu aşamadan sonra doğrudan ekonomik faaliyetin doğasına ilişkin kapsayıcı ve teşvik edici kurumların kalite düzeyinin artırılmasına yönelik politikalara odaklanmak mümkün olacaktır. Böylece, sağlam bir sosyo-politik zeminde neşvü nema bulacak olan ekonomik müşevviklerin, Filistin’in ekonomik intifadasını başarıya taşıma potansiyeli vaat edebileceği değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Abbadi, Suleiman M. "Economic Development Under Occupation: The Palestinian Case." *Journal of International Business and Economics* 4, no.1 (2016): 49-60.
- Abdelkarim, Naser. *Reforming the Economic Policies in Palestine: Towards Equitable and Sustainable Growth*. Palestine: Palestine General Fedration of Trade Union, 2014.
- Abdelkarim, Naser, Said Alawneh. "The Relationship between Corporate Governance and the Perform and the Performance of Palestinian Firms: An Empirical Study." *The International Journal of Business and Finance Research* 3, no.2 (2009): 105-120.
- Abdelnour, Samer. "A New Model for Palestinian Development." *LSE Discussion Paper*, 2010.
- Ackerman, John. "Co-Governance for Accountability: Beyond Exit and Voice." *World Development* 32, no.3 (2003): 447-463.
- Adak, Mehmet. "MENA Bölgesinde Ekonomik Büyüme". *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı*, ed. Hamdi Genç ve Ferhat Sayım, 29-61. Bursa: Marmara Kitap Merkezi Yayıncılık, 2011.
- Adıgüzel, Uğur, Tayfur Bayat. "Tarihsel Süreçte Filistin Ekonomisi ve Dış Ticareti." *Filistin Ekonomisi*. ed. C. Can Özcan, 137-159. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015.
- Aksoy, Mine. "MENA Ülkelerinde Menkul Kıymet Borsaları". *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı*, ed. Hamdi Genç, Ferhat Sayım, 217-243. Bursa: Marmara Kitap Merkezi Yayıncılık, 2011.
- Arnon, A., J. Weinblatt. "Sovereignty and Economic Development: The Case of Israel and Palestine." *The Economic Journal*, no.111 (2001): 291-308.
- Atmaca, Ayşe Ömür. "Filistin Baharı: Yükselen Umutlar ve Kaybedilen Barış." *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.1 (Yaz 2017): 61-79.
- Awad, Basem. *Filistin'de Güvenliğin, Ekonomik Gelişmenin ve Demokrasinin İnşası (1993-2015)*. Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, 2016.
- Cankara, Yavuz, Pınar Özden Cankara. "Batı Şeria Duvar İnşasının Filistin Halkına Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Etkileri." *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1, no.1 (2012): 1239-1250.

- Demirhan, Habip, Mehmet Dağ. “Filistin Ekonomik Yapısı ve Vergi Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme.” *International Journal of Academic Value Studies* 3, no.16 (2017): 419-428.
- Dumludağ, Devrim. “Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma.” *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, ed. A. Faruk Aysan, D. Dumludağ, 15-36. Ankara: İmge Yayınevi, 2014.
- Dünya Bankası. *Building the Palestinian State: Sustaining Growth, Institutions, and Service Delivery* (2011). Dünya Bankası. *Country and Lending Groups*. (çevrimiçi: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>, erişim tarihi: 02.03.2018).
- Dünya Bankası. *Dünya Kalkınma Göstergeleri Bilgi Bankası*. (çevrimiçi, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=worlddevelopment-indicators>, erişim tarihi: 02.03.2018).
- Dünya Bankası. *Dünya Yönetişim Göstergeleri – 2017 Update*. (çevrimiçi: <http://info.worldbank.org/Governance/wgi/#home>, erişim tarihi: 13.02.2018).
- Ediz, İsmail. “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin’de Toplum ve Siyaset.” *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2, no.2 (2015): 141-176.
- Ersoy, Tuğçe. “Filistin/İsrail”. *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, ed. Hasan Öztürk, 55-82. İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2016.
- Ertosun, Erkan. “İslam, Filistinli Örgütler ve Kudüs”. *Dini Jeopolitik Yaklaşımıyla Orta Doğu*, 2. Baskı. ed. E. Akçay, E. Ertosun, M. Akpınar, 123-146. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Fraser Institute. *Economic Freedom of the Arab World: 2017 Annual Report*. ed. S. B. N. Al Ismail vd. (2017).
- Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış - Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, 4. Baskı, çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2004.
- Gelvin, James L. *Modern Orta Doğu Tarihi 1453-2015*, çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Cilt 1, 1. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları, 2001.
- Hewko, John. “Foreign Direct Investment-Does the Rule of Law Matter?” *Carnegie Endowment for International Peace-Democracy and Rule of Law Project Working Paper*, no.26 (2002): 1-32.
- Hodrob, Rami. “The Impact of Foreign Direct Investment on Palestinian Economic Growth.” *International Journal of Economics and Financial Issues* 7, no.4 (2017): 550-557.

- Huynh, Kim P., David T. Jacho-Chávez. "Growth and Governance: A Nonparametric Analysis." *Journal of Comparative Economics* 37, no.1 (2009): 121-143.
- Karabulut, Tahsin. "Filistin'de Yoksulluğun Boyutları ve Yoksullukla Mücadele." *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan, 49-71. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015.
- Karaman, M. Lütfullah. "Filistin." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 13 (1996): 89-103.
- Karagöl, Erdal Tanas. "Abluka Altında Bir Ekonomi: Filistin Ekonomisi." *SETA Perspektif*, no. 59 (2014): 1-5.
- Kaufmann, Daniel, Aart Kraay, Massimo Mastruzzi. "The Worldwide Governance Indicators-Methodology and Analytical Issues." *The World Bank Policy Research Working Paper* 5430 (2010).
- Knack, Stephen, Philip Keefer. "Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures." *Economics and Politics* 7, no.3 (1995): 207-227.
- Lang, Hardin, Rudy de Leon. *Strengthening the Palestinian Economy to Keep a Two-State Solution Viable*. Washington DC: Center for American Progress, 2016.
- Millennium Challenge Corporation. *Regulatory Quality Indicator-Description*. (çevrimiçi:<https://www.mcc.gov/pages/selection/Indicator/regulatoryquality-indicator>, erişim tarihi: 01.02.2018).
- North, Douglass C. *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Oktar, Tiğınçe, Hamdi Genç, Arzu Varlı. *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Ekonomik Dönüşüm*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010.
- Owen, Roger, Şevket Pamuk. *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, çev. Ayşe Edirne. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Özcan, Ceyhun Can, Şaban Nazlıoğlu, Selim Kayhan. "Filistin'de Bankacılık ve Finansal Yapı." *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan, 161-170. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015.
- Özşahin, M. Cüneyt. "Dünden Bugüne Filistin." *Filistin Ekonomisi*, ed. C. Can Özcan, 9-24. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015.
- Öztürkler, Harun. "Filistin Ekonomisinin Genel Özellikleri." *Ortadoğu Analiz* 5, no.49 (2013): 62-68.
- Pappé, İlan. *Ortadoğu'yu Anlamak*, çev. Gül Atmaca. İstanbul: NTV Yayınları, 2009.
- Palestine Central Bureau of Statistics, General Government Finance Statistics in Palestine for years 2010-2016.

- (çevrimiçi:http://www.pcbs.gov.ps/Portals/_Rainbow/Documents/eGFS%202010-2016.htm, erişim tarihi: 04.04.2018).
- Palestine Exchange. *About Palestine Exchange*. (çevrimiçi: <http://www.pex.ps/PSEWEBSITE/English/AboutPSE.aspx?TabIndex=0>, erişim tarihi: 30.04.2018).
- Palestine Monetary Authority. *Annual Report 2016*.
- Sabella, Anton R., Wojdan A. Faray, Maisa Burbar, Dana Qaimary. “Entrepreneurship and Economic Growth in West Bank, Palestine.” *Journal of Development Entrepreneurship* 19, no.1 (2014): 1-15.
- Storm, Lise. “Ortadoğu’da Etnik-Ulusal Azınlıklar – Berberiler, Kürtler ve Filistinliler.” *Ortadoğu Tarihi - Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomi Perspektiften*, ed. Youssef M. Choueiri, çev. Fethi Aytuna, 549-575. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.
- Tekdal Fildiş, Ayşe. “Filistin-İsrail Sorununun Göz Ardı Edilen Tarafı: İsrail’in Filistinli Vatandaşları.” *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.1 (Yaz 2017): 80-92.
- T. C. Ekonomi Bakanlığı. *Filistin-Genel Ekonomik Durum* (2018). (çevrimiçi, <https://www.ekonomi.gov.tr>, erişim tarihi: 02.03.2018).
- The Economist Intelligence Unit. *Democracy Index 2017 - Free Speech Under Attack*, 2018.
- The Palestine Basic Law. (çevrimiçi, <https://www.palestinianbasiclaw.org/basic-law/2003-amended-basic-law>, erişim tarihi: 12.05.2018).
- UNCTAD. *Report on UNCTAD Assistance to the Palestinian People: Developments in the Economy of the Occupied Palestinian Territory*, 2017.
- UNDP. *The 2014 Palestine Human Development Report - Development for Empowerment*, 2015.
- Ünay, Sadık. “Küresel Değişim Dinamikleri ve Ortadoğu Ekonomi Politikası.” *Ortadoğu Yıllığı 2008*, ed. K. İnât, M. Ataman, E. Doğan, 403-427. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.